

حقوق پدیدآورندگان و منافع عمومی در کتابخانه رقومی

ثریا صمدی^{۱*}، نرگس نشاط^۲

۱. گروه کتابداری و اطلاع رسانی، موسسه آموزش عالی نبی اکرم- تبریز

۲. کتابخانه ملی ایران

چکیده

زمینه: حق مؤلف، در حمایت از آثار پدیدآورندگان نقش اساسی دارد. اما در عصر کاربرد رقوم که تبادل اطلاعات هر روز از شکلهای سنتی فاصله بیشتری می گیرد، حمایت کامل از حقوق مؤلفان را با مشکلاتی مواجه کرده است و گاه نگرانی از سرقت حقوق معنوی و مادی آثار، آنها را از ادامه تولید آثار دلسرد می کند. به هر حال، ظهور هر فناوری نوین، اهمیت یافتن راهی موثر برای حفظ آثار را الزامی می کند با این توضیح که برقراری توازن منطقی میان سه عامل حفاظت از آثار، ایجاد انگیزه و خلاقیت بیشتر، باید مدنظر صاحب نظران این عصر قرار گیرد تا به طراحی راهکارهای جدید در این مسأله بحث بر انگیز بپردازند. مقاله حاضر، جنبه های مختلف حق مؤلف را در دنیای رقومی و قوانین موجود در این خصوص، مشکلات موجود، ارائه راهکارهای مدیریتی حق مؤلف در هزاره کاربرد رقوم و نقش یونسکو در ایجاد توازن میان دسترس پذیری اطلاعات و منافع قانونی را مورد بررسی قرار داده است.

روش کار: پژوهش، به روش کتابخانه ای و با بررسی پایگاه های الکترونیکی انجام گرفته است.

نتیجه گیری: حفظ حقوق پدیدآورندگان در محیط رقومی امکان پذیر است اما برای رسیدن به نتیجه ای بهتر، مستلزم پژوهشهای بیشتر و بازنگری در قوانین حق مؤلف است. بالاخره ایجاد انجمنهای ملی حمایت از حقوق پدیدآورندگان پیشنهاد می شود.

کلید واژه ها: حقوق پدیدآورندگان، محیط رقومی، یونسکو، استفاده منصفانه، قوانین حق مؤلف.

سرآغاز

به سبب نقش و مشارکت مؤلفان در جامعه به آنان اعطا می شود و آنان را به مشارکت در پیشرفت دانش و آگاهی ترغیب می کند (۲). تعاریف فوق نشان می دهد که حق مؤلف همه آثاری را که حاصل خلاقیت فکری بشر است در بر می گیرد و با گسترش دامنه دانش و ابداع رسانه های جدید، حوزه آن گسترده تر می گردد. به این ترتیب باید اذعان داشت که کتابخانه ها به عنوان حافظان منافع و حقوق مؤلفان در موقعیت برجسته ای قرار دارند؛ زیرا رسالت آنها حفظ و نگهداری از این منافع و فراهم آوری امکان دسترسی برای همگان است. از سوی دیگر، رشد روزافزون نشر و انتقال اطلاعات از طریق رسانه ها در محیط های

حق مؤلف امتیاز و حق انحصاری بهره برداری و فروش یک اثر می باشد که از طریق دولت به یک نویسنده، آهنگ ساز، هنرمند، و جز آن و وارثین آنها اعطا می شود، به نحوی که می توانند هر بار که اثر چاپ می شود حق تالیف آن را دریافت کنند و هیچ کس بدون اجازه مؤلف یا وارثان او حق چاپ و استفاده از اثر را ندارد (۱). ماهیت قانونی حق مؤلف در دایره المعارف کتابداری و اطلاع رسانی چنین تعریف شده است حق مؤلف از حقوق مادی است و مربوط به نسخه های اصلی آثار نویسنده است. این حق، بخشی از مالکیت معنوی است که حق انحصاری اختراع و علامت تجاری را نیز در بر می گیرد. به طور کلی، حق مؤلف

رفته و نظام‌های اطلاعاتی رایانه‌ای و شبکه‌ها را نیز در بر می‌گیرد. دستیابی جهانی به دنیای شبکه با چهار مفهوم در ارتباط است: گسترش و افزایش رو به تزاید متون و نظام‌های چند زبانه، دستیابی به شبکه‌ها و خدمات مربوط، توسعه مضمون حوزه عمومی و برقراری تعادل میان منافع دارندگان حق مؤلف و منافع عمومی. بنابراین، در این دوره که به دلیل توانمندی‌های روزافزون رایانه‌ها و شبکه‌ها، بخشی فزاینده‌ای از محتوا در قالب رقومی تولید و منتشر می‌شود همواره با پرسش‌های زیر مواجه خواهیم بود:

مسئله دسترس پذیری در عصر رقومی، چه شکلی به خود می‌گیرد؟ مسئله حق مؤلف در محیط‌های رقومی، چه جایی دارد؟ چگونه می‌توان در عصر فرهنگ رایانه‌ای به بهترین وجه از پدیدآورندگان حمایت کرد؟ آیا روش سنتی تولید و توزیع انواع گوناگون آثار فکری آینده‌ای دارند؟ بنا به تعریف، حق مؤلف مفهومی است که خلاقیت را به گونه‌ای حمایت می‌کند که هم برای خالق اثر و هم برای جامعه سودمند باشد. از یک سو، جامعه از فعالیت تولیدی پدیدآورندگان بهره‌مند می‌شود، زیرا محصولات آنها تنوع فرهنگی را غنا می‌بخشد و انواع مختلف آثار فرهنگی در دسترس اعضای جامعه قرار می‌گیرد؛ از سوی دیگر، با اعطای حق مالکیت انحصاری آثار به پدیدآورندگان آنها از طریق حق مؤلف و تأمین زمینه استیفای این حق، خلاقیت و تولید فرهنگی تقویت می‌شود. بدین ترتیب، پدیدآورندگان می‌توانند هزینه‌های خلق و تولید آثارشان را به گونه‌ای که مقبول جامعه است تأمین کنند^(۴). هدف و مزایای حق مؤلف بر کسی پوشیده نیست و به اجمال می‌توان مزایای آن را در کسب شهرت، پاداش اقتصادی و رضایت حرفه‌ای دانست، که همه اینها در زمره انگیزه‌های اصلی نهفته در ورای فعالیت‌های انسانی است. این سه عامل در مجموع، انگیزه خلق آثار فرهنگی را که

مختلف، ضرورت تغییر و روزآمدسازی قوانین حق مؤلف را بیشتر کرده است، تا جایی که به نظر می‌رسد با ورود به عصر رقومی قوانین حق مؤلف سنتی در مواجهه با نیازهای دنیای نوین با مشکلات زیادی روبرو باشد. این مسائل، مسؤلیت‌های ویژه‌ای را برای کتابداران و اطلاع‌رسانان، فراهم آورده است.

استفاده کنندگان از کتابخانه‌ها، اغلب افرادی هستند که تمایل یا قدرت خرید اطلاعات را ندارند؛ به همین سبب، کتابخانه‌ها به عنوان میانجی، موظفند ارتباط میان ناشران و جویندگان اطلاعات را برقرار سازند؛ اما با ورود به عصر رقومی و رواج دستیابی جهانی به شبکه، مشکلات جدید و اغلب ناشناخته‌ای در این زمینه رخ می‌نماید. در جهان کنونی به یمن ظهور شبکه‌های جهان‌گستری چون وب، محصول افکار، اندیشه‌ها، آراء، مطالعات و هنر پدیدآورندگان با سرعت چند هزارم ثانیه از کشوری به کشور دیگر منتقل، و از زبانی به زبان دیگر ترجمه می‌شود. با ظهور شبکه‌های اطلاعاتی و ارتباطی و همگرایی رسانه‌ها، علاوه بر دسترسی افراد به نتایج مطالعات در وسیع‌ترین و سریع‌ترین مقیاس ممکن، دسترسی به انواع فایل‌های صوتی-تصویری و حتی اجرای زنده نیز فراهم شده است. بدیهی است که فراهم‌آوری و دسترسی به گستره‌ای هر چه وسیع‌تر از منابع پر محتوا و غنی و تضمین پایداری این دسترسی از رسالت‌های کتابخانه‌هاست؛ و در این عرصه، ناشران، نویسندگان و کتابداران جزو پیشگامان رسانه جدید هستند؛ و همواره سعی می‌کنند تفسیر دقیقی از قوانین موجود حق مؤلف ارائه دهند^(۳).

در این دنیای پرتحرک که تبادل اطلاعات هر روز از شکل‌های سنتی، انتشارات چاپی و رسانه‌های دیداری و شنیداری فاصله بیش‌تری می‌گیرد، به همان میزان دامنه قوانین حق مؤلف نیز از محدوده‌ها فراتر

توسط حق مؤلف و حقوق مرتبط محافظت می‌شوند پدید می‌آورند. اکنون که پدیده جهانی شدن، دور جدیدی از فعل و انفعالات تبادل اطلاعات را میان اقوام، قلمروهای اقتصادی و افراد آغاز کرده است نباید از مشکلات و عوارض حاشیه‌ای آن غافل بود. گرچه فناوری‌های نوین، توانایی تقویت سطح گسترده‌ای از جریان آزاد دانش را دارا هستند، اما فقدان راه حل و پاسخی مناسب به پرسش‌های پیشگفته ممکن است به ایجاد شکاف میان جوامع گوناگون دامن زند.

محیط رقومی و مسائل مربوط به صاحبان حق مؤلف

مروری بر معاهدات بین‌المللی که تا کنون تدوین شده است نشان می‌دهد که حقوق انحصاری که به نویسندگان، اجازه به تصویب رساندن آثارشان را می‌داد در سال ۱۷۰۹ در انگلیس به تصویب رسید و هدف از آن افزایش خلاقیت در جامعه و ارتقای دانش عمومی اعلام شده بود. لزوم استفاده از دانش قابل دسترسی برای افراد با رعایت حقوق پدید آورندگان و توجه به مجاری قانونی انتشار مطالب، اساس کار حق مؤلف محسوب می‌شود. از زمان پیدایش این مفهوم، قانون گزارانی که به دنبال بهترین راه نیل به این هدف بودند سعی کردند تعادلی میان حقوق آفریننده اثر و نیاز جامعه برقرار کنند (۵). در این خصوص، یونسکو^۱ همواره سعی داشته تضمین نماید که اصول کلی در فرایند نظارت بر حق مؤلف، با مقوله توسعه آموزشی، علمی، فرهنگی، و برقراری ارتباط با جوامع نوین، هماهنگی دارد. اما، گسترش روزافزون فناوری‌های ارتباطی و اطلاعاتی و نیز شکل‌گیری نشر الکترونیک و امکان انتقال اطلاعات از طریق رسانه‌های جدید و در بسترهای الکترونیک و محیط‌های رقومی، ضرورت تغییر و بازنگری قوانین را ایجاب کرده است. در زیر سعی شده است که به برخی از تخلفات

مطرح که به خصوص در عرصه کتابخانه‌های رقومی سبب بروز تعارضاتی می‌گردد و نیاز به بازنگری در قوانین سنتی دارد، اشاره گردد:

۱. امانت‌داری قانونی: نویسنده هر کتاب، معمولاً نخستین صاحب حق است. اجرای حق مؤلف به صاحب یا دارنده‌ی پروانه، حقی منحصر به فرد، برای انتشار مجدد یا روگرفت کل اثر، یا روگرفت بخش‌هایی از آن در هر حالت و روش اعطا می‌کند. اگر فردی تمام و یا قسمت‌های اساسی یک اثر را به منظور مطالعه شخصی، تحقیقی، انتقادی، بازنگری، خلاصه نویسی و یا غیره نسخه برداری کند، هیچ تخلفی در مورد قانون حق مؤلف، مرتکب نشده است؛ به طور مثال، اگر شما به کتابخانه‌ای رفتید و کتابی را از قفسه برداشته، به آن نگاهی انداختید، هرگز به علت تخلف از قانون حق مؤلف مجرم شناخته نمی‌شوید ولی اگر کتابی را برداشتید و نوشته نویسنده را کلمه به کلمه به عنوان اثر خود دوباره انتشار دادید، جرمی در حق آن نویسنده انجام داده‌اید. بنابر این، همان‌طور که ملاحظه می‌شود روش‌های نگهداری سنتی، مانند "امانت‌داری قانونی که توسط کتابخانه‌ها استفاده می‌شود هنوز هم مرسوم است و از این طریق امکان حفظ رونوشت تمام مطالب چاپ شده تضمین خواهد شد؛ اما به چند دلیل نمی‌توان از این روش برای حفظ مطالب رقومی استفاده کرد؛ مهم‌تر از همه، این است که چون انتشارات اطلاعاتی منزلگاه‌های وب غالباً به صورت داده‌های ذخیره شده در اختیار استفاده‌کنندگان بخش‌های مختلف جهان قرار می‌گیرد نمی‌توان از روش‌های نگهداری سنتی در این زمینه استفاده کرد" (۵).

۲. پیچیدگی قوانین: مشکل دیگر، متغیر بودن و پیچیدگی نظریه‌های مربوط به حق مؤلف است بدین معنا که حفظ حق مؤلف هم وظیفه خالق اثر و هم کسانی است که هنگام طراحی آثار خود باید محافظت از داده‌ها را

اطلاعات است یا قوانین کشوری که منشا صدور اطلاعات بوده است؟ نظریه‌هایی که در این باب مطرح است نمی‌تواند دقیقا در محیط رقومی کاربرد داشته باشد. گرچه در این مورد تصریح شده است که قوانین کشوری که استفاده کننده در آنجا قرار دارد بر سایر قوانین مرجح است، اما این مسأله هرگز واضح و آشکار نبوده است.

۳. تکثیر و بازتولید: مدت‌ها قبل، اختراع دستگاه‌های مختلف، مثل فتوکپی و زیراکس، تحوّل عمده‌ای در امر تکثیر به وجود آورد؛ اینک خطر بزرگ دیگری نیز قد برافراشته است و آن دانش رایانه است که با دانش تکثیر رقومی، به سرقت حقوق معنوی و مادی صاحبان آثار منجر شده است. بی تردید فناوری‌های نوین، منجر به استفاده‌های نوینی از آثار مکتوب، هم در داخل و هم در خارج از محیط اینترنت شده است. این فناوری، زمینه‌ی نسخه برداری و نشر مجدد آثار چاپ شده را با کمترین زحمت و هزینه، نسبت به فناوری‌های مشابه فراهم آورده است؛ اما از سوی دیگر این نگرانی را نیز برای پدیدآوردندگان به وجود آورده که حقوق آنها به طور قابل ملاحظه‌ای ضایع گردد؛ بنابر این، بسیار بدیهی است صاحبان حق، تا زمانی که مطمئن نشوند که حقوق آنان مورد حمایت دستگاه‌های قانونی قرار می‌گیرد، تمایلی به واگذاری حق چاپ و نشر آثار خود در محیط‌های رقومی نخواهند داشت. فقط یک هماهنگی بین‌المللی در مورد حق مؤلف، می‌تواند اطمینان‌خاطری برای آثار چاپ شده در سطح بین‌المللی فراهم آورد. حمایت بین‌المللی، طبعاً نظام‌های حمایتی ملی را تقویت می‌کند، در واقع، عبارت "حمایت بین‌المللی" نمایانگر اجماع نظری است که در مورد اصول مشترک به دست آمده است. کشورها می‌توانند با تبعیت از قوانین مشترک از رفتار متقابل بهره‌مند شوند و در عین حال نظارت داخلی و اجرای حقوق مستقل در قلمرو ارضی خویش را نیز حفظ کنند.

در نظر داشته باشند. غالباً مضامین زیر می‌تواند مشمول حق مؤلف شوند: آثار ادبی (اعم از کتاب‌ها، نشریات، نسخ خطی، صفحه‌های وب، پست الکترونیکی، فهرست‌های بحث و وبلاگ‌ها)

آثار موسیقی (آهنگ‌ها)، اپراها، نمایش‌های آهنگین

آثار نمایشی و آثار هنری مانند پانتومیم‌ها و تصاویر متحرک

آثار مصور، نقاشی، مجسمه‌سازی

منابع دیداری و شنیداری و چند رسانه‌ای‌ها

آثار معماری

برنامه‌های رایانه‌ای و مستندات آنها؛

اما از همه این منابع می‌توان به راحتی نسخه‌های متعدد تهیه کرد که از نسخه اصلی آن قابل تشخیص نباشد و در عرض چند دقیقه آنها را بر روی رایانه‌های سراسر جهان منتشر کرد. حق مؤلف، میان پژوهشگرانی که درگیر کار پژوهشی هستند و افرادی که صرفاً می‌خواهند به این منابع دسترسی داشته باشند، همیشه تنشی حسّاس به وجود آورده است؛ گرچه این تنش با گسترش اینترنت وخیم‌تر شده، اما نوعی همکاری بین صنعت اطلاع‌رسانی و مشتریان نیز به وجود آورده است. اغلب پژوهشگران، مایلند مطابق قانون عمل کنند و برای پژوهش و به دست آوردن اطلاعات مورد نیاز هزینه آن را نیز بپردازند، در عوض صنعت اطلاع‌رسانی نیز، تخلفات مختصری را که ممکن است در هر زمان رخ دهد، نادیده بگیرد.

یکی دیگر از مشکلات قانونی اخیر، متغیر بودن قوانین حق مؤلف است. قانون حق مؤلف، ذاتاً سیطره‌ای دارد اما شبکه‌های اطلاعاتی همچون شبکه جهانی وب از لحاظ ساختار و ماهیت بین‌المللی هستند. استفاده کنندگان این شبکه‌های بین‌المللی باید از کدام قانون تبعیت کنند؟ از قوانین کشوری که استفاده کننده در آنجا قرار دارد و دریافت کننده

منصفانه است که اولاً قصد انتفاع و سودجویی در آن وجود نداشته باشد مثلاً برای مقاصد علمی و آموزشی و تحقیقاتی باشد؛ ثانیاً استفاده از اثر برای مقاصد مزبور هم در حد متعارف باشد. در باب اینکه استفاده منصفانه چه نوع استفاده‌ای است و چه استفاده‌هایی را می‌توان منصفانه نامید قوانین کشورهای مختلف یکسان نیستند طبق قوانین حق مؤلف آمریکا در این رابطه چهار عامل را باید مورد توجه قرار داد:

۱. ۵- هدف و نوع استفاده یعنی آیا استفاده، ماهیت تجاری و اقتصادی دارد یا هدف آموزشی و غیر انتفاعی
۲. ۵- ماهیت اثر مشمول حق مؤلف
۳. ۵- مقدار و میزان حجم استفاده شده از اثر در مقایسه با کل اثر
۴. ۵- تاثیر این استفاده بر بازار یا ارزش آن. بر اساس این عوامل، استفاده‌هایی چون نسخه‌برداری برای استفاده شخصی، پژوهشی یا آموزش کلاسی در شمار استفاده منصفانه قرار می‌گیرند که نیاز به کسب اجازه از صاحبان حقوق ندارند (۷).

برخی ناشران اعتقاد دارند که استفاده منصفانه در محیط رقومی قابل اعمال و گسترش نیست. در مقابل، عمدتاً کتابداران از جمله سندی نورمن^۳، معتقدند هیچ دلیل علمی وجود ندارد که امتیازها و استثناهای خاص در قوانین حق مؤلف موجب صدمه به حقوق مادی (مالی) و اقتصادی صاحبان حق شود. به عبارت دیگر، کتابخانه‌ها و مراکز اطلاع رسانی با ایجاد امکان دسترسی به آثار، در اشاعه آن آثار و همچنین بالا بردن مقام و منزلت پدید آورندگان آنها مشارکت می‌کنند (۸).

کشورهایی که استثناهایی چون استفاده منصفانه یا رفتار منصفانه را در قوانین حق مؤلف خود دارند در سازگار کردن این قوانین با نیازها و شرایط خاصی که فناوری‌های نوین اطلاعاتی به وجود آورده دچار مشکلات بسیاری می‌گردند؛ چون فاقد روش نظارتی هستند. قوانین حق

۴. راهزنی الکترونیکی: تحولات فناورانه هر اندازه مثبت باشند، این خطر را در پی خواهند داشت که در این محیط جدید فناورانه حق مؤلف و حقوق جنبی آن را به صورتی جدی تضعیف کنند. هر چند که این وضع بر اثر دو پیمان جدید سازمان مالکیت فکری تا حدودی تعدیل شده است، اما هنوز رضایت بخش نیست. نبود پشتیبانی مادی به این امکانات جدید میدان می‌دهد که به آسانی بدون موافقت پدید آورنده و عملاً بدون صرف هزینه، شکل و محتوای اثری را تغییر دهند. به دلایلی مشابه، راهزنی الکترونیک می‌تواند بیش از آنچه دارندگان حق مؤلف و حقوق جنبی آن در گذشته تجربه کرده‌اند جنبه منفی داشته باشد. در این محیط جدید، هر مصرف کننده‌ای که رایانه‌اش به شبکه متصل باشد در هر دفعه یا در دفعات مختلف، یک مؤلف بالقوه، یک ناشر بالقوه و یک متخلف بالقوه است (۶).

از زمان پیدایش چاپ در محیط‌های رقومی و همگام با پیشرفت روش‌های گوناگون بازیابی، حقوق پدیدآورندگان همواره تحت تاثیر رشد فناوری و تعیین حدود آن مطابق کاربردهای هر اثر بوده است. به بیان دیگر، ظهور هر فناوری نوین، اهمیت یافتن راهی موثر برای حفظ آثار را گوشزد می‌کند؛ با این توضیح که برقراری توازن منطقی میان سه عامل حفاظت از اثر، ایجاد انگیزه و تشویق خلاقیت و دستیابی قانونی به آثار در اولویت قرار دارد.

۵. استفاده منصفانه^۲: استفاده منصفانه یا استفاده رایگان، مهم‌ترین مسأله در قوانین حق مؤلف است که اجازه استفاده از آثار دیگران را می‌دهد. این مقوله در واقع رویکردی است جهت تعدیل حق صاحب اثر در استفاده انحصاری از اثر خود. چنین استفاده‌ای در عین اینکه بدون اجازه صاحب اثر و همچنین بدون پرداخت بهای آن صورت می‌گیرد ولی مغایر با حقوق پدیدآورنده و نقض حقوق وی تلقی نمی‌شود. استفاده‌ای

تاکید شده؛ اما به منافع عمومی و استثنائات آن توجه کمتری هرچند استفاده منصفانه درحیطه‌ی الکترونیکی را تصریح می‌کند، اما بر این مسأله نیز اذعان دارد که اگر مجوزها و سایر فنون پولی و مالیاتی بیشتر گسترش یابد، موضوع استفاده منصفانه نیز کاهش خواهد یافت (۹).

علاوه بر این، معاهده حقوق مالکیت ادبی و هنری سازمان جهانی مالکیت فکری (وایپو)^۵ نیز در دسامبر ۱۹۹۶ معاهده حق مؤلف و توزیع رقومی آثار ادبی هنری را که توسط این معاهده حمایت می‌شدند تحت حمایت قوانین حق مؤلف قرار داده است (۱۰) و به عنوان نماینده تخصصی سازمان ملل متحد برای رسیدگی به مسائل مالکیت فکری، مسؤولیت اجرای معاهدات این حوزه را عهده دار شده است. گرچه همین امر نیز مسائل مهمی را برای کتابخانه‌های رقومی به وجود آورده است. به طور مثال، منشور جهانی حق مؤلف، نظامی را برای انتشارات چاپی ارائه می‌دهد که محدود کردن برخی شرایط را در پی دارد. همه این‌ها برای جبران خسارتی است که به صاحبان حق ترجمه وارد شده است. علاوه بر آن، مجوز تکثیر و نظامی خاص برای صدور مجوز ترجمه نیز در نظر گرفته شده است. از این نظام در کشورهای توسعه یافته برای بهره برداری از اطلاعات در جهت تحقق اهداف پژوهشی، آموزشی و تحصیلی استفاده می‌گردد. اگرچه به ندرت از این مجوز استفاده می‌شود، اما هدف آن فراهم نمودن زمینه‌های لازم برای دسترسی عمومی به آثار مختلف علمی و ادبی به زبان‌های مادری افراد مورد نظر است (۵). از سوی دیگر، قابل دسترس نمودن مطالب از طریق سامانه‌های الکترونیکی، مسائل حق مؤلف را پررنگ کرده است. اهم این مسائل، تهیه نسخه‌های رقومی از متن، تصاویر، توزیع و نمایش نسخه‌ی رقومی از طریق اینترنت یا اینترنت و اجازه‌ی فراخوانی و مرور یا چاپ اطلاعات رقومی به وسیله کاربران کتابخانه‌ها

مؤلفی که هر گونه استفاده از نسخه‌های رقومی آثار مشمول حق مؤلف را تخلف شمرده و جزء حقوق انحصاری صاحبان حق می‌دانند، ممکن است سخت‌گیرتر و خشک‌تر از آن باشند که بتوان آنها را اجرا کرد.

با عنایت به همه موارد مذکور، می‌بینیم کتابخانه‌های رقومی، با مخاطرات بیشتری در مقایسه با کتابخانه‌های سنتی و آثار تولید شده آنالوگ مواجه هستند. مشکلات فراروی مقوله حق مؤلف در محیط رقومی عبارتند از: امکان دستیابی همزمان تعداد نامحدودی از افراد، انتقال رونوشت‌ها با همان کیفیت نسخه اصلی و از میان رفتن مرزها، نحوه ارتباط بین خالق اثر، جامعه و کاربران، که این مسأله لزوم تصویب قوانین حق مؤلف مناسب با واقعیت‌های حال حاضر را آشکار می‌سازد.

حفظ منافع عمومی در هزاره رقومی

بخش عظیمی از اطلاعات گسترده موجود در جهان به صورت رقومی تولید یا ذخیره می‌شوند و در قالب‌های گوناگونی چون متن، بانک‌های اطلاعاتی، صدا، تصویر و فیلم عرضه می‌گردد. امروزه این گنجینه عظیم اطلاعاتی در تمام زمینه‌های فعالیت بشر تولید شده است. بدین ترتیب، با پیشرفت اطلاعات رقومی و تولید منابع الکترونیکی در سطحی وسیع، توجه به ابعاد حقوقی و مشکلات حفظ مالکیت معنوی پدیدآورندگان این آثار افزایش یافته است. براین اساس رعایت حقوق مؤلفان در حوزه آثار چاپی به سوی منابع رقومی نیز گرایش یافته و نظام‌های حقوقی تلاش می‌کنند تا با ارائه راهکارهای ذیل از حقوق پدیدآورندگان آثار الکترونیکی در چارچوب قوانین حمایت کرده و فرایند تولید اطلاعات را با اطمینان بیشتر همراه کنند:

الف. راهکارهای حقوقی

در گزارش رسمی^۴ تهیه شده به وسیله نیروی وظیفه زیربنای اطلاعاتی در ایالات متحده آمریکا بر حمایت از حق مؤلف در محیط رقومی

علاوه بر موارد پیشگفته، جنبه‌های حقوقی دیگری از جمله مالکیت معنوی، حریم خصوصی، حق مؤلف و استفاده منصفانه در دروگری وب^۷ نیز مورد توجه هستند. مسأله نقض حریم خصوصی می‌تواند از آغاز فرایند دروی وب تا آخرین مراحل یعنی مدیریت دسترسی به طور بارز روی دهد. به‌طور مثال، بسیاری از وب‌سایت‌ها به منظور جلوگیری از درو شدن توسط خزنده‌های خودکار^۸ وب از نظام‌های پیشگیری از روبات‌ها استفاده می‌کنند. چگونه باید با چنین تمهیداتی برخورد کرد؟ البته تجربیات جهانی رویکردهای متفاوتی را به این پرسش‌ها داشته است. به‌طور مثال، بایگانی اینترنت نروژ دروگری وب را در قالب یک طرح ملی با حق مؤلف در تعارض نمی‌بیند و در نتیجه نظام‌های پیشگیری از روبات‌ها را نادیده می‌گیرد (۱۱)؛ اما بایگانی اینترنت به این سیاست احترام گذاشته و چنین وب‌سایت‌هایی را درو نمی‌کند. در مرحله مدیریت دسترسی نیز یکی از راهکارهای موجود برای رعایت قوانین حق مؤلف محدود کردن جامعه هدف به‌طور مثال به جامعه دانشگاهیان است. یکی دیگر از راهکارهای ارائه شده آن است که دروگری وب تنها به منظور حفظ مواد اینترنتی برای نسل‌های آتی صورت گیرد و دسترسی جاری به آن فراهم نشود (۱۲).

به هر حال حساسیت مواد رقومی به لحاظ حقوقی بدان جهت است که اشیاء رقومی به آسانی نسخه برداری و به صورت گسترده توزیع به سادگی مورد سوء استفاده و سرقت قرار می‌گیرند. از این رو، قوانین حق مؤلف باید با ویژگی‌های مواد رقومی انطباق داده شوند و تمام جنبه‌های مختلف مالکیت معنوی، روش‌ها و محدودیت‌های دسترسی، بازتکثیر، صدور مجوز، نسخه برداری، توزیع مواد رقومی و جز آن به روشنی مد نظر قرار گیرد.

ست. علاوه بر این خدمات، حتی ممکن است کتابخانه‌های رقومی، آموزش از راه دور، امانت بین کتابخانه‌ها و یا خدمات تحویل مدرک را فراهم سازند. برای ارائه راه‌های قانونی در این زمینه نیز یک سازمان و شرکت صنعتی به نام کنفو^۹ در سال ۱۹۹۴ ایجاد شد؛ این سازمان، بر مبنای شش مورد مهم تصاویر رقومی، آموزش از راه دور، چند رسانه ای‌های آموزشی، سیستم رزرو الکترونیک، امانت بین کتابخانه‌ای و تحویل مدرک و استفاده از نرم افزارهای رایانه ای ایجاد شده است (۹). باعنایت به این موارد، کتابخانه‌های رقومی، هرگز مزایای حق مؤلف را نادیده نمی‌گیرند، حتی برخی کشورها مثل ایالات متحده و تایوان، در قوانین اختصاصی خود تجدیدنظر کرده‌اند تا موجبات تسهیل قوانین ایجاد شده در معاهده واپو را فراهم آورند. باین وجود، ممکن است در مواردی، کتابخانه‌های رقومی، با مشکلات قانونی صاحبان حق مؤلف مواجه شوند؛ در چنین مواردی، کتابخانه‌ها می‌توانند قاطعانه به دفاع از استفاده منصفانه اقدام نمایند. مثلاً با استناد به ماده‌ی ۱۰۷ لایحه حق مؤلف هزاره رقومی^{۱۰} ایالات متحده و ماده ۶۵ قانون حق مؤلف تایوان، می‌توان در چنین مواردی، از اتهام قانون شکنی که مهم‌ترین مسأله قانون حق مؤلف در کتابخانه‌های رقومی است، از اتهام تبری جست. باید توجه داشت از آنجایی که استفاده منصفانه، مفهومی انتزاعی و نسبی است، دادگاه‌ها معمولاً با این مسأله به صورت «موردی» برخورد می‌کنند. همانطور که اشاره شد، به منظور بهبود خدمات عمومی، در اغلب کشورها قوانین و استثنائات خاصی در زمینه حفظ حقوق مؤلف اعمال می‌شود؛ به‌طور مثال، ماده‌ی ۱۰۸ لایحه حق مؤلف هزاره ی رقومی ایالات متحده آمریکا و ماده‌ی ۴۸ قانون حق مؤلف تایوان، برای باز تکثیر یا بایگانی مطالب دارای حق مؤلف مجوزهای خاصی را قائل شده اند (۹).

ب. راهکارهای مدیریتی:

قانون حق مؤلف هزاره ی رقومی در اکتبر ۱۹۹۸، توسط کنگره تصویب شد و حقوق جدیدی را به حق مؤلف اضافه کرد. این قانون در واقع، اصلاحیه‌ای است، که تلاش می‌کند تا قانون حق مؤلف را برای محیط رقومی روزآمد سازد. یکی از مزایای این قانون، جلوگیری از فریب کاری با استفاده از فناوری نظام‌های مدیریت حق مؤلف بر روی نسخه آثار است. نظام‌های مدیریت حق مؤلف، پایگاه‌هایی اطلاعاتی شامل اطلاعات درباره آثار، مؤلفان و دیگر صاحبان حق است؛ که این اطلاعات در کمک به فرایند صدور مجوز برای استفاده از آثار به وسیله دیگران ضروری است. هسته اصلی این نظام‌ها ناظر بر دو فرایند است: یکی شناسایی اطلاعات و حقوق و دیگری ابزار صدور مجوز. استفاده کننده به وسیله یک نظام کامل مدیریت حق مؤلف الکترونیکی، اطلاعات و حقوق قابل دسترسی را کاوش می‌کند و به طور پیوسته (برخط) درخواست مجوز را ارائه می‌کند و بدون هیچ‌گونه دخالت انسانی، پاسخ خود را از نظام دریافت می‌دارد که خود از ویژگی‌های نظام‌های خبره است.

مفاد قانونی این نظام، حق گسترده‌ای ایجاد می‌کند که بر اساس مفاهیم "نظام‌های معتمد" یا "پوشش‌های رقومی ایمن" قرار داده شده است و محتواهای مشمول "حق مؤلف" را محافظت می‌کند و دسترسی و تکثیر مجدد فقط در گستره مجاز و دارای اختیار بوسیله صاحب حق مؤلف را اجازه می‌دهد. زیر پا گذاشتن این سامانه برای دسترسی به محتویات آن در حال حاضر شکل جدیدی از تخلفات قانون حق مؤلف است. البته استثنای بیشماری نیز دارد و به بعضی از کاربران اجازه استفاده از محدودیت‌ها را می‌دهد اما این شرایط بسیار محدود و دقیق هستند؛ حتی مفاد قانونی که ظاهراً به نفع کتابخانه -

هاست، استفاده‌های عملی محدودی خواهند داشت و در صورت اجرای غلط، تبدیل به تخلف خواهند گردید و کاربر متحمل جریمه‌های سنگین خواهد شد (۱۳).

نظام‌های مدیریت حق مؤلف، به صورت گسترده‌ای تعریف شده و فقط شامل اخطار حق مؤلف نیست بلکه یک آگهی یا اعلان حق مؤلف در منابع رقومی دارای ویژگی‌های زیر است:

۱. بیانگر مالکیت حق مؤلف است

۲. مشخص می‌کند که از اثر چگونه می‌توان استفاده کرد

۳. این توان را دارد که یک جزء از مدیریت حقوق رقومی باشد

۴. در خصوص شرایط و استحقاق استفاده از اثر، موجب اطمینان‌بخشی می‌گردد و اطلاعات مدیریت حق مؤلف را می‌تواند در بطن (درون) خود اثر جا می‌دهد.

در تهیه پیش‌نویس چنین نظامی غالباً نکات زیر مورد توجه قرار می‌گیرد:

۱. هر نوع منزلگاه وب، به‌طور جهانی قابل دسترسی است

۲. تشخیص انواع مختلف استفاده (مانند روگرفت، چاپ، ذخیره، اسکن، بارگذاری، شبکه و میزبانی)

۳. تعیین انواع مختلف کاربران و اینکه استفاده، شخصی، یا آموزشی یا تجاری است

۴. واگذاری حقوق استفاده از اثر تحت مجوزهای قانونی (آموزشی و دولتی) و استثنایات فروش منصفانه

۵. توجه به ملاحظات حق مؤلف در مورد اجازه استفاده‌های مشخص (به طور مثال، اجازه استفاده آموزشی) (۴)

نقش یونسکو در توازن میان دسترسی پذیری و منافع قانونی

یکی از اهداف اصلی یونسکو ارتقای سطح آزادی بیان و اظهار عقاید به وسیله واژه‌ها و تصاویر و همچنین تأمین دستیابی تمام مردم به مطالب

را بدون مجوز قانونی صاحب اثر می‌دهند، دسترسی کاربران به آثار حفظ شده را تضمین نمایند (۵). آزمون سه مرحله ای که در بالا ذکر شد در مقاله (۲) ۹مجمع برن تهیه شد و یک معیار بین المللی رافراهم کرده تا بر اساس آن تبصره های حقوق مؤلف آن، سنجیده و اندازه گیری شود. مجمع برن، تعریف جدیدی از محدودیتهای حقوق انحصاری آثار را بیان نمی کند اما آزمون را برای تعیین این که آیا کاربرد غیر مجاز، قانونی است یا نه معرفی می کند. این آزمون شامل سه عامل است که باید مورد توجه قرار گیرد. این مجمع تصریح می کند که ممکن است این موردی برای قانونگذاری در کشورهای اتحادیه باشد که نسخه برداری چنین آثاری را در موارد خاص مانع شده اند به شرط اینکه چنین نسخه برداری با استفاده عادی اثر مغایرت نداشته باشد و به طور غیر معقول به منافع قانونی مؤلف ضرر نرساند (۱۴).

نتیجه گیری

با توجه به تحولات وسیع در عرصه فناوری رقومی، مسأله حمایت از حقوق پدیدآورندگان با مشکلاتی مواجه شده است. بنابر این، اصلاح و تغییر فوری هنجارهای سنتی حمایت از حق مؤلف و گسترش دامنه آن به محیط الکترونیک از وظایف مهم سازمان جهانی مالکیت فکری و یونسکو است؛ که البته، همانطور که اشاره شد گام های قابل قبولی نیز برداشته شده است. به هرحال پدیدآورندگان، متولیان فرهنگی و انجمن های گردآورنده، کارورزان شبکه، مربیان، کتابداران، دانشمندان، مصرف کنندگان، دولت ها، قانون گزاران و سازمان های بین المللی ذی صلاح هنوز راه درازی در پیش دارند تا با روح تفاهم آمیز، چارچوبی رضایت بخش در زمینه حق مؤلف برای مؤلف آن فراهم آورند. این وظیفه عظیم و مبرم لزوماً باید با تلاش بیشتر برای آموزش به مصرف

انتشار یافته دیگران است؛ و برای نیل به این هدف، تشویق به همکاری میان ملل مختلف در تمام زمینه های آفرینش فکری و ذهنی را پایه گذاری و لزوم رعایت مفاد مندرج در موافقتنامه را به همگان توصیه کرده است (۵). توسعه مضمون حوزه عمومی، مهم ترین راه رسیدن به یک دستیابی عادلانه و اختیاری به اطلاعات و هدف آن تشویق در زمینه افزایش شرکت در جوامع اطلاعاتی است. یونسکو اطلاعات مربوط به حوزه عمومی را به عنوان اطلاعات قابل دسترس و آشکار می‌شناسد که استفاده از آن خدشه ای به حقوق قانونی یا وظیفه امانت-داری وارد نمی‌کند (۵).

یکی از اصلی ترین نگرانی های قانون گزاران، ایجاد توازن بین منافع قانونی صاحبان "حق مؤلف" و "منافع عمومی" جهت دستیابی به خلاقیت خصوصاً برای استفاده در امر پژوهش و آموزش است که در مقدمه معاهده جهانی حق مؤلف آمده و در اصول پیشنهادی یونسکو در رابطه با دسترسی جهانی به محیط شبکه در نشست سی و دوم کنفرانس عمومی در ۲۰۰۳ نیز به تصویب رسیده است. در دوره رقومی امروز، برقراری این توازن مستحکم تر شده است.

قرارداد سازمان جهانی آفرینش های فکری، زمینه لازم را برای دستیابی به تعادل میان منافع دارندگان حق مؤلف و منافع ملی از طریق آزمون سه مرحله ای فراهم کرده است. بر اساس این آزمون، استثنائات و محدودیت ها در موارد ویژه و معین نباید با استفاده طبیعی یا منصفانه از آثار منافات داشته باشند؛ همچنین نباید بدون دلیل، منافع قانونی نویسندگان و دارندگان حق مؤلف را نادیده گرفت. همچنین دولت ها باید تضمین کنند که معیار فنی حفظ آثار، موانعی سر راه به کارگیری صحیح استثنائات و محدودیت های وضع شده توسط قانون ایجاد نمی کند. در مجموع، آنها موظفند در مواقعی که قوانین اجازه استفاده از آثار

۲. حری عباس. دایره المعارف کتابداری و اطلاع رسانی. جلد اول. کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران. ۱۳۸۱: ۷۵۴.
۳. فدایی عراقی غلامرضا و کاراندیش نجمه. حق مؤلف در محیط رقومی. فصلنامه علوم و فناوری. ۱۳۸۵، دوره ۲۲. شماره ۱ (پاییز وزمستان): ۱۱۱-۱۲۰.
۴. کاراندیش نجمه. سیستم‌های مدیریت رقومی حقوق مؤلف. مجله الکترونیکی نما. ۱۳۸۵، شماره ۶ (۲). قابل دسترس: http://www.irandoc.ac.ir/data/e_j/vol6/karandish_abs.htm
۵. یونسکو. تنوع فرهنگی و زبانی در جامعه اطلاعاتی. ترجمه غلامرضا امیر خانی. کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران. ۱۳۸۴.
۶. نشاط، نرگس. جامعه اطلاعاتی و تزلزل حق مؤلف. فصلنامه کتابداری و اطلاع رسانی. ۱۳۸۲، جلد ششم، شماره ۱ (بهار): ۹۵-۱۰۹.
۷. صفری مهدی. حق مؤلف در عصر رقومی با تاکید بر عناصر زنجیره اطلاعات: گزیده مقالات همایش سراسری بسوی کتابخانه های رقومی ... گردآوری و ویراستاری سعید رضایی شریف آبادی. دبیرش. ۱۳۸۱.
۸. مطلبی داریوش. حق مؤلف در دنیای رقومی. کتاب ماه کلیات. ۱۳۸۷، سال دوازدهم (اسفند): ۳۲-۴۱.
9. Sharma RK, Vishwanatan KR (2001). Digital libraries: development and challenges. Library Review 50(1): 10-15
10. Fong Jery G, Yuan Chung (1999). Digital library and copyright related issues. ICSTI Forum, no.31. Available at: www.icsti.org.
11. Rustad K (2005). Our digital heritage as source material to end-users: collection of and access to net publications in the National Library of Norway. World library and information congress: 71st IFLA General Conference and Council. Retrieved 20 March 2008. Available at: www.ifla.org/IV/ifla71/papers/151e-Rustad.pdf.
12. Arms W (2001). Collecting and Preserving Open- Access Materials on the Retrieved. Available at: www.cs.cornell.edu/wya/LC-web/proposal.htm

کنندگان، به ویژه نسل جوان، همراه باشد تا حق کسانی که استعدادهای خلاق خود را در جهت منافع فرهنگی و علمی کل جامعه به کار می‌بندند پایمال نشود. پیشنهاد می‌شود استادان، مسأله حق مؤلف را در کتابخانه های رقومی در سطح دانشگاهها مطرح نمایند چون دانشجویان به عنوان محققان آینده باید از نحوه صحیح استفاده از منابع اطلاعاتی در محیط رقومی واحترام به حقوق پدیدآوردگان آگاه باشند. همچنین، با ایجاد انجمنهای ملی حق مؤلف در کتابخانه های رقومی ایران، بهتر می‌توان مسائل ومشکلات موجود را شناخت و به طراحی راهکارهای مؤثر پرداخت.

سپاسگزاری

باسپاس فراوان از زحمات وحمايتهای بی‌شائبه استاد بزرگوارم خانم دکتر نرگس نشاط.

واژه نامه

1. یونسکو: سازمان علمی و فرهنگی سازمان ملل متحد UNESCO
2. Fair Use استفاده منصفانه
3. Sandy Norman سندی نورمن
4. White Paper گزارش رسمی
5. WIPO: World Intellectual Property Organization سازمان جهانی مالکیت فکری
6. CONFU: Conference on Fair Use مجمع استفاده منصفانه
7. DMCA: Digital Millennium Copyright Act لایحه حق مؤلف در هزاره رقومی
8. Web Harvesting دروگر وب
9. Automatic Crawler خزنده های خودکار

منابع

۱. سلطانی پوری، راستین فروردین. دانشنامه کتابداری. کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران. ۱۳۷۲: ۱۳۵.

14. Sheat Kathy (2004). Libraries, copyright and the global digital environment. *The Electronic Library*. 22(6): 487-91.
Available at:
www.emeraldinsight.com/research0264-0473.html.

13. Crew Kenneth D (2001). Copyright law for the digital library: Framework of Rights and Exceptions. Available at:
www.dml.indiana.edu/pdf/CopyrightLawforDLibFramework.PDF

Archive of SID